

Вікторія Чуркіна
(Харків)

ПРІОРИТЕТИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЕТНОСУ В КОНТЕКСТІ МІЖКУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті аналізуються пріоритети збереження культурної спадщини етносу, які є змістовними компонентами діалогу культур в умовах глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, історія, територія і час, фольклор, цінності, менталітет, культура.

The article analyses priorities for the conservation of cultural heritage ethnic group who are meaningful komponentamy dialogue of cultures in a globalizing world.

Keywords: globalization, history, territorial, time, folklore, values, mentality, culture.

В статье анализируются приоритеты сохранения культурного наследия этноса, которые являются содержательными компонентами диалога культур в условиях глобализации.

Ключевые слова: глобализация, история, территория и время, фольклор, ценности, менталитет, культура.

Сучасна цивілізація характеризується наявністю проблем і суперечностей, основною причиною яких є глобалізація людської діяльності. Починаючи з XVI ст. відбувався процес формування всесвітнього історичного простору. Сучас-

ний процес розвитку людської цивілізації пов'язаний не тільки із занепадом усього традиційного, але й із його реконструкцією, культивуванням.

Актуальність цього дослідження визначається тим, що у XXI ст. під впливом процесів глобалізації культури відбува-

ється радикальна трансформація в усіх галузях суспільного та культурного життя в Україні.

У взаємозв'язку із цими процесами актуальними є проблеми гармонізації сучасних і традиційних форм культури, зокрема фольклору. Одним з варіантів вирішення накопичених проблем глобалізації культури є розуміння єдності багатоманіття, плюралізму культурних форм у межах єдиного універсального культурного простору. Але глобалізація культури сприймається не тільки як організація єдності багатоманіття, що забезпечує взаємодію різних культурних традицій, цінностей, а також як уніфікація культурних моделей за європейським та американським взірцями.

Саме він і отримав назву інтернаціоналізації. «Інтернаціоналізація» (глобалізація) розглядається в різних галузях знання як процес або явище, де виокремлюються економічна, політична та культурна складові. Ідея про єдність людства завжди панувала у світогляді людства. Вона простежується на рівні науково-філософської свідомості в працях В. Вернадського, М. Чмихова, К. Цюлковського, П. Тейярда де Шардена [3; 4; 14; 17].

Суть глобалізації полягає в посиленні значущості інвестицій, індустрій, інформації та індивідів. Ці процеси сприяють швидкому прогресу в галузі транспортних, комунікаційних та інформаційних технологій. Нові технології впливають і на міжкультурну комунікацію суспільства. Завдяки новим видам міжкультурної комунікації, таким, як телебачення, мобільний зв'язок та мережа Інтернет, відбулося становлення глобалізаційної культури, яка розглядається в контексті інформаційної революції, формування інформаційного суспільства та інформаційної культури. У середині ХХ ст. Ф. Махлуп та Т. Умесао (представники філософської парадигми США та Японії) формулюють поняття «інформаційне суспільство». Д. Белл передбачив перетворення індустріального суспільства в інформаційне. Його концепція отримала подальший розвиток у працях М. Пората, Т. Стоун'єра, Р. Кац, О. Тофлера та ін. Глобалізаційні процеси культури відзначено такими вченими, як Р. Арон, Зб. Бжезінський, М. Едмондс, К. Гірц, Е. Ласло, Д. Медоуз, М. Месарович, Д. Альбертс, К. фон Клаузевиць, Б. Ліддел-Гарт, Н. Макі-

авеллі, Х. фон Мольтке, Ч. Москос, К. Р. Поппер, А. Тойнбі, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон [13; 16; 18]. Щоб зрозуміти себе, визначити свою культуру, потрібно віднайти своє коріння, – відзначають вітчизняні та зарубіжні дослідники. Проблеми глобалізації аналізують С. Долгов, В. Іноземцев, М. Ільїн, О. Неклесса, О. Панарін, В. Лапкін, В. Пантін, А. Уткін, Р. Робертсон, О. Данильян, О. Дзьобань, В. Мандрагеля, М. Тиводар, М. Закович, І. Зязюн, О. Семашко, О. Панфілов, А. Пап'якян, В. Смолянук, М. Требін, М. Цюрупа, В. Андрущенко, О. Арнольдів, Є. Бистрицький, Л. Губерський, В. Іванов, В. Кремень, О. Мироненко, А. Москаленко, О. Коновець, О. Погорілий, Ю. Прилюк, В. Шинкарук та ін. [6; 12].

Етнологи й антропологи використовують поняття «традиційна культура» та «етнічна культура» з метою визначення стадіальності етнокультурного та соціокультурного процесу, виокремлення сукупності властивих етносу способів, елементів, структур життєдіяльності, що забезпечують його збереження та розвиток; зазвичай їх уживають як тотожні поняття, хоча це не зовсім відповідає сутності цих явищ. Сам етнос визначають як чітку органічну соціальну структуру, основою якої є система багатопокілної етнокультурної інформації, що спирається на традиції [12]. Етнос є відносно закритою соціальною системою, самодостатньою для свого розвитку й відтворення, які й забезпечує етнічна культура. Певне суспільство (цивілізація, держава, народність і т. д.) створює власну культуру, яка супроводжує індивіда протягом усього життя та передається засобами практик з покоління в покоління. Результатом історичного процесу є виникнення та розвиток (деградація) багатьох культур.

Кожен з народів пройшов свій унікальний шлях. Етноси-народи зазнають постійних змін не лише внаслідок внутрішніх чинників, а й через безперервні контакти між собою. Зміни відбулися в ХІХ–ХХІ ст. у сфері художнього відображення та виразу відчуттів, поглядів, прагнень та діяльності людей. Виникли й увійшли до життя мільйонів людей нові види мистецтва – кіно, дизайн, радіо, телебачення та ін. З'явилися нові жанри й напрями в літературі, театральному й естрадному мистецтві, музиці, живопису,

архітектурі. Усі вони збагатилися різноманіттям тих видів, які відкрилися світу скарбів художньої творчості і традицій сотень народів, що звільнилися. Це, як і інші інноваційні засоби суспільних комунікацій, прискорило й розширило інтернаціоналізацію мистецтв і водночас зробило їх доступнішими та зрозумілішими найрізноманітнішим верствам населення. У них розкриваються нові пласти особистості та людських взаємовідносин, складнощі й можливості їх розвитку в умовах, що змінюються. За широтою віддзеркалення дійсності, особливістю світоглядів та відчуттів, за різноманітністю напрямів, виразних засобів, форм і стилів художня культура ХХ–ХХІ ст. перевершила еклектичність мистецтва колишніх сторіч. Разом з тим, як і засоби масової інформації, що стали могутніми, досягнення мистецтва доби глобалізації використовувалися для дії на настрої та відчуття людей і навіть для маніпуляції їхньою поведінкою. Це не завжди сприяло вільному розвитку особистості та нерідко ускладнювало пошуки вирішень суспільних проблем.

Упродовж кількох століть значно змінився зміст та співвідношення вироблених людством комплексів духовних і матеріальних цінностей, що різняться між собою. Глибока й затяжна криза ліберально-капіталістичної цивілізації була відчутна вже в ХІХ ст. і наприкінці ХХ в. призвела до значної зміни співвідношень усередині комплексу її цінностей – демократизації та гуманізації орієнтирів європейської культури. Провальними були спроби розробити як її націонал-соціалістичні модифікації, так і соціалістичну альтернативу. Істотні зміни відбулися в стародавніх великих цивілізаціях, заснованих на ісламі, буддизмі, індуїзмі та конфуціанстві. Загальним напрямом цих змін під впливом глобалізації стало пристосування їх цінностей до стрімкого розвитку продуктивних сил, глибоких соціальних змін, а головне – до прагнення людей перетворитися з маси в особистості – індивідуальності, що посилюється й сьогодні у ХХІ ст. Переконалим свідченням є досягнення Японії, Південної Кореї, Малайзії та деяких інших країн. Незважаючи на істотні відмінності між цивілізаціями, у їхніх взаєминах в умовах інтернаціоналізації світового розвитку переважало не протиставлення, а вза-

ємодія і взаємопроникнення. Проте цей процес був суперечливим, ускладнювався зарозумілістю багатьох лідерів (особливо ліберально-капіталістичної цивілізації) та конфліктами.

В умовах сучасної інформаційно-техногенної цивілізації відбувається відчуження людини від традиційних форм культури, руйнація набутків, створених попередниками в ході культурно-історичного розвитку. Відомий американський антрополог К. Гірц пропонує користуватися для цього двома піднесеними абстракціями: «природженим способом життя» і «духом нашої доби». Перша означає пошук коренів групової ідентичності в місцевих звичаях, усталених інститутах і здобутках спільного досвіду людей, а друга – «звернення уваги на загальні обриси історії нашого часу, зокрема, на те, що ми вважаємо загальним напрямом і питомим змістом цієї історії». На думку С. Хантінгтона, цивілізація – це культурні спільності, у яких мова, антропологічні особливості, релігія, спосіб життя, соціальні інститути визначають рівень розвитку цивілізації. Автор ототожнює ці поняття [16, с. 33–49]. Мішанина есенціалістичних та епохалістичних елементів спостерігається передусім у нових країнах «третього світу», які мають, з одного боку, велике й складне етнокультурне розмаїття, а з другого – модернізують головні сфери своєї життєдіяльності. Не існує жодної країни, яка розвивалася б без криз. Як свідчить історія, у певні періоди відбувається так званий потік суспільних змін, реаліями яких є глобалізаційні впливи на етнонаціональні відносини та міжкультурну комунікацію. Урбанізація, мобільність населення, об'єднуючи етносоціальні групи, спричиняють боротьбу між ними за соціальні блага, за престижний соціальний статус, формуючи тим самим міжетнічні суперечності і зводячи їх до рівня конфліктів. Ще в минулому культурна експансія супроводжувала експансію мілітарну, економічну, ідеологічну або передувала їй. Нерідко саме культурний потенціал експансії виявлявся найбільш тривким.

Етнічна культура, завдяки певним нормам, цінностям, ідеалам, формує свій особливий культурний соціум, свою форму міжкультурної комунікації, свої морально-етичні засади суспільного життя,

включаючи власні типи мислення, ціннісні орієнтації, що спираються на притаманне конкретному етносу самобутнє світосприйняття, тобто створює свою субкультуру. Поступово європейська культура перестає бути нормативною, канонічною, орієнтованою на гуманістичний ідеал. Особливістю культури другої половини ХХ ст. визначено, що в її основі є комерційна технологія тиражування образів, «міфодизайн», орієнтований на підсвідомість індивіда, расові та етнокультурні архетипи. Розвиток варіативного процесу залежить від здатності етносу (нації) до модернізації, а життєвість інноваційного варіанта – від ступеня закріплення його в суспільному менталітеті. Інакше кажучи, інноваційний варіант має відповідати соціокультурній специфіці етносу (нації). З накопиченням фонду варіантів певної традиції процес варіювання може перерости в її трансформацію. На відміну від варіювання, трансформація є більш глибинним процесом, що веде до перетворення традицій. Власне кажучи, варіювання та трансформація традицій є складовими творчого процесу в народній культурі. А. Моль не змінює головного змісту культури, не впливає на її спрямування. Він вважає, що «гуманітарна концепція культури застаріла і жити сьогодні дійсно гуманітарною культурою вже ніхто не може» [9, с. 38].

Проте глобалізація інформаційного обміну та комунікації, на думку О. Гриценко, не веде до злиття різних культур та стирання культурних відмінностей, навпаки, специфікою сучасної світової культури є саме її полімодальність й толерантність до різних етнічних ідентичностей [5, с. 23]. Отже, у світовій культурі нового типу глобальні культурні зразки та стилі життя поєднуються з регіональною ідентичністю, що сьогодні набула більшого значення як політична чи класова ідентичність, що вже відходять у минуле. Підхід до варіантів етнічних традицій як прояву їх руху в просторі та часі підводить до питання щодо їхньої динаміки. На стадії генезису насамперед відбувається процес усвідомлення потреби в новаціях та селекція інноваційних варіантів, з яких вибирається оптимальний, що найбільш ідентифікує культурні особливості певного суспільства. Подальшим кроком є інтегрування новацій у со-

ціальну практику й перетворення в норму або стандарт, що задовольняє потреби та інтереси спільноти.

Відповідно до «теорії взаємодії» (у соціології Г. Зиммеля, феноменології Е. Гуссерля та М. Хайдеггера, теорії наслідування Дж. Боулдена, соціальної екології Р. Парка), одним з базових і невід'ємних способів трансляції людського досвіду є передача інформації внаслідок соціокультурної комунікації. Передача інформації здійснюється в найрізноманітніших просторово-часових масштабах: від людини до людини, у межах субкультурних груп або національних спільностей, від покоління до покоління, протягом десятиріч або століть. Різними можуть бути також форми комунікації – вербальна або невербальна, але необхідною умовою цього процесу є наявність спільних каналів передачі інформації, мови, правил здійснення комунікації. Традиції не слід розцінювати як щось застигле, звернене до минулого. У тісному зв'язку з новаціями вони виконують творчу функцію і становлять основу життєдіяльності культури. Традиція є одним з найважливіших механізмів підтримки, збереження стійкості норм, цінностей, зразків етнічної культури [14, с. 300]. На цьому наголошує М. Хай, розглядаючи питання історії побутування українських народних музичних інструментів та інструментальних практик [15]. У динаміці традицій можна визначити кілька фаз: генезис, успадкування, трансформація, поновлення. З часом деякі традиції трансформуються, інші, втрачаючи соціальну актуальність, зникають або продовжують зберігати свою значущість як естетичні, історико-культурні цінності.

Результатом ХХ ст. є не разучі зміни в продуктивних силах, ідеях, суспільних структурах або світобудові, а зміни самих людей. Для європейського світогляду панівним стає гуманістичний критерій – «людина – міра всіх речей». ХХ століття сприяло вияву різних ініціатив та реалізації здібностей людей. У найважливіших процесах та подіях за сто років висувалися тисячі різних лідерів у науці й техніці, у політиці й економіці, у мистецтві та інших сферах життя. Вони виконували різні ролі у світовій історії, їхня діяльність стала внеском до загальнолюдської культури – від Е. Резерфорда, А. Ейнштейна, А. Попова, З. Фрейда, Т. Моргана,

Д. Кейнса, Б. Гейтса, Р. Тагора, М. Равеля, М. Рейнгардта, Д. Станіславського, Ч. Чапліна, С. Ейзенштейна, П. Пікассо, Т. Манна, Е. Хемінгуей до Р. Маркеса, Д. Леннона, І. Бродського, Д. Спілберга. Найактивнішу участь взяли видатні українські науковці: В. Вернадський, М. Грушевський, Д. Заболотний, М. Крилов, М. Туган-Барановський, С. Єфремов, О. Богомолець, Є. Патон та ін. У прагненні до різної мети стали героями або уособленням зла – від В. Леніна, А. Гітлера, І. Сталіна, Ф. Рузвельта, Мао Цзедуну, М. Ганді, Ш. де Голля, Р. Хомейні до Р. Коловши, М. Тетчер, М. Каддафі, Н. Мандели та Іоанна Павла II. Назване лише небагато осіб, імена яких переживуть ХХ–ХХІ ст. Звичайно, люди і в ХХ ст. часто діяли не тільки за своїм вибором. Головним вектором змін був ріст у світі кількості людей, що за вільним вибором брали активну участь у різних сферах життя та пошуках вирішень суспільних проблем. Про це свідчить крах більшості тоталітарних режимів. Результатом стала можливість реалізації своїх свобод та прав сотень мільйонів людей. Проривом є широке залучення до цього процесу на всіх континентах представників різних верств, особливо жінок усіх країн.

У цілому сучасні науковці, політики та громадяни наголошують на значущості ХХ ст., відзначають події новітньої історії, що підтверджується розвитком суспільства, наголошують на необхідності переходу від капіталізму до громадянського суспільства та здійсненні динаміки культури етносів. Культурну специфіку народів не слід розуміти тільки в «етнографічному» сенсі – як сукупність традиційно-побутових властивостей матеріальної та духовної культури, що склалися в минулому. Мовиться про культурні досягнення того або іншого народу загалом, про його особливий внесок до світової культури. Американський соціолог та етнограф Дж. Мердок виокремив понад 60 культурних універсалій, характерних для всіх суспільств: мова, релігія, символи, сексуальні ліміти, спорт, натільні прикраси і т. д. Ці універсалії існують тому, що вони задовольняють важливі біологічні, психологічні та соціальні потреби [8, с. 153]. Важливим аспектом розвитку культури є «традиція» та «спадковість». Часто ці поняття змішують, але насправді вони не

тотожні. Сутність поступальної спадковості в розвитку світової культури полягає в нерозривній єдності успадкування, використання накопичених минулими поколіннями культурних цінностей на основі якісно нового стану культури [2, с. 4]. Спадковість – умова безперервного розвитку. Одночасно сама перманентність у розвитку є конкретним проявом наступного зв'язку майбутнього з минулим через сьогодні. Тому при перейманні традиції існував певний порядок, певна послідовність переходу від одного до іншого. Спадковість має своїм механізмом лише системи та механізми передачі історико-культурного досвіду безвідносно до його змісту. Традиція – більш широке поняття, яке, окрім форми та характеру динаміки культури, означає також її конкретні прояви [7, с. 215]. У культурі, як і в будь-якому явищі, можна вирізнити її зміст, форму і носія, або суб'єкта. Це дає можливість визначити її як етнічно специфічну парадигму життєтворення, яка, акумулюючи в матеріальних та духовних цінностях, знакових системах певні знання, творчі здібності й уміння народу, виступає особливим щодо інших способом буття певного етносу. На думку М. Заковича, традиція – це специфічний тип суспільних відносин, які виражають спадкоємний зв'язок поколінь у різних сферах їхньої діяльності (виробництві, побуті, науці, культурі, сім'ї). Як форма акумуляції, збереження, відтворення та передавання соціального досвіду, традиції мають складну структуру. Традиції – один з найважливіших факторів суспільного прогресу, поступального розвитку культури. Будучи складовою культури, вони характеризують спосіб життя людей, сприяють формуванню духовного світу особистості [6]. Зміст традицій визначається соціально-економічними умовами тієї чи іншої епохи, типом виробничих відносин. У процесі розвитку суспільства функції традицій змінювались. А. Першиць вважає, що саме традиційно-побутовий шар культури етносу виконує етнічні функції культури – етнодиференціюючу та етноінтегруючу [10, с. 50]. За самоідентифікацію особи в системі етносу та його культури відповідає складний механізм регуляції усвідомлюваних процесів, що розгортається як переживання особою її включення в цю спільність, як відчуття

себе її частиною (мова, особливості поведінки, риси способу життя, традиції та звичаї, антропологічний тип, іноді релігійні вірування тощо). Крім того, детермінантою етнічної самоідентифікації може бути спільність позицій у ставленні до подій минулого, території. Основою буття етносу є інформація та способи її передачі. Інформація, що визначає існування етносу, передається різними шляхами. Важливими для людей є мовні комунікації – передача словесних повідомлень від людини до людини. Етнічні стереотипи формуються під впливом соціальних і політичних умов та певних культурних факторів на основі як особистого, так і колективного досвіду міжетнічних контактів, зафіксованого в побутуючих у суспільстві оцінках рис, що їх приписують представникам окремих етносів. Етнічні стереотипи є неодмінним елементом системи виховання, тому люди ознайомлюються з ними дуже рано. Палітра етнічних стереотипів надзвичайно різноманітна. Вони є суттю механізму традицій, без них не може існувати жодна культура. Ними просякнуте все життя етносу, особливо це стосується таких його складових, як поведінка, спілкування, норми моралі, манери, етикет. Саме етнічні стереотипи є кодом етнічної культури. Етнічне кодування характерне й для сучасної культури, хоча нині воно вже не так чітко виражене. Це пов'язано з ускладненням нашого соціального буття, яке відповідно ускладнює й систему кодування, що поступово переходить у глибинні сфери буття етносу (психіку, національний характер, духовну культуру). Збереження етнокультурних традицій і, зокрема, системи етнічних стереотипів, має непересічне значення, бо від цього залежить не лише доля етнічної культури, а й цілісність етносу, стабільність суспільства, а в деяких випадках навіть держави. Етнічну традицію визначають як певну сукупність стандартів поведінки, що передаються через механізм умовного рефлексу, сигнальної спадковості. Тобто це ієрархія стереотипів і правил поведінки, культурних канонів, політичних та господарських форм, світоглядних настанов, характерних для даного етносу, яка, по суті, визначає своєрідність кожного етносу, його місце серед інших народів. За нормального розвитку етносу етнічна традиція, досягнувши найбіль-

шого розквіту і своєрідності, поступово спрощується й синхронно зникає разом із занепадом і зникненням самого етносу. Однак багато її елементів може переходити до інших, молодих етносів, які активно їх засвоюють і трансформують. Тому в культурі етносу можна виокремити два генетично різні шари: «нижній» (традиційний) і «верхній» (інноваційний). У цьому контексті культура виступає як єдність спадкоємності й оновлення, що припускає, з одного боку, використання культурних цінностей, накопичених предками та дбайливо збережених нащадками, а з другого, зміну існуючих традицій і відторгнення того, що більше не відповідає духу часу. У цьому сенсі можна говорити про культуру як про взаємовплив і протиставлення традиції та інновації. С. Арутюнов вважає, що культурна трансформація здійснювалася засобами інновацій і може відбуватися трьома способами: спонтанно; стимулюванням; шляхом запозичення [1, с. 39–40]. Можуть існувати народи, що живуть на одній території, мають загальну економічну базу, розмовляють однією мовою, але немає і не може бути двох народів з абсолютно однаковою культурою. Якщо народ утрачає свою культурну специфіку, він перестає існувати як окремий самостійний етнос. Саме це відбулося з багатьма народами, які хоча й не знищені біологічно, але зникли з історичної арени, оскільки з погляду культури повністю інтегрувалися із сусідніми етносами. Захист культурної самобутності народів у всьому світі містить множини проблем. У горизонтальній площині проблеми культурної самобутності виявляються в нескінченній численності соціальних ситуацій: від етнічних, релігійних і мовних меншостей до робітників-емігрантів; від культур, які намагаються зміцнити національну єдність на основі певної базової культурної самобутності, до поневолення – повільного, але невмолимого – великих культур одноманітної космополітичної культури.

У вертикальній площині проблема значно складніша, бо необхідно точно й конкретно визначити, від чого може відмовитися певна група і що вона хоче зберегти.

У процесі суспільного розвитку відбувається подальший розвиток і вдосконалення культури, створюються нові культурні цінності, виникають традиції, які концентрують новий досвід, зумов-

люючи об'єктивну форму суспільного розвитку. З одного боку, вони є формою збереження й розвитку духовної культури, а з другого – способом, механізмом передавання спадкоємності культури. Концентруючи соціальний досвід, ці традиції виступають однією з форм спадкоємного зв'язку минулого, теперішнього й майбутнього. У посттоталітарних державах європейського простору, зокрема й в Україні, процеси глобалізації породжують дві протилежні тенденції. По-перше, відбувається уніфікація, вестернізація та інтернаціоналізація населення, по-друге – названі процеси стимулюють активну протидію, що виявляється як національне культурне та духовне відродження, прагнення до етнонаціонального самоствердження.

Жодна етнічна субкультура не здатна підмінити собою іншу. Під час такого діалогу відбуваються деякі процеси адаптації (адаптивні практики). Характер «адаптивних практик» залежить від критеріїв зіставлення етнічних субкультур, що сприяють розкриттю найважливіших функцій етнокультурних цінностей – етноінтегративної та етнодиференціальної, які охоплюють не лише традиційно-побутовий шар культури, а й сферу етнічної самосвідомості.

Руйнівна сила антикультури, антитрадицій, антидуховності може згодом стати незворотною, якщо не відновити моральних фільтрів. Піднесення української культури не буде результатом руйнації здобутого в минулому. Україна має асимілювати все на нових, сучасних, цивілізованих культурних засадах. Ознакою ХХІ ст. є посилення міжкультурної взаємодії етносів. Це дозволило науковцям виокремити три можливі стратегії взаємодії культур: домінування однієї з них, синтезування культури без збереження її самобутності та зі збереженням. Наголошуємо, що тільки третя стратегія передбачає можливість збагачення та справжній синтез культур, при цьому межі їх своєрідності не порушуються, а навпаки, розширюються, що сприяє їх подальшому розвитку.

Література

1. Арутюнов С. А. Инновации в культуре этноса и их социально-экономическая обусловленность // Этнографические исследования развития культуры. – М. : Наука, 1986. – С. 31–49.
2. Баллер Э. А. Преимущество в развитии культуры. – М. : Наука, 1969. – 294 с.
3. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. – М. : Рольф, 2002. – 573 с.
4. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. – М. : Наука, 1991. – 213 с.
5. Гриценко О. М. Мас-медіа у відкритому інформаційному суспільстві й гуманістичні цінності : монографія. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002.
6. Закович М. М., Зязюн І. А., Семашко О. М. Культурологія: українська та зарубіжна культура. Навчальний посібник. – К. : Знання, 2004. – 567 с.
7. Каменский А. А. О смысле художественной традиции // Критерии и суждения в искусстве. – М. : Искусство, 1986. – С. 215–253.
8. Мердок Дж. П. Социальная структура / пер. с англ. А. В. Коротаева. – М. : ОГИ, 2003. – 608 с. – (Серия «Антропология / Фольклор»).
9. Моль А. Социодинамика культуры. – М., 1974.
10. Першиц А. И. Возможен ли формационный подход к социальным ценностям этнической культуры? // Этнографические исследования развития культуры. – М. : Наука, 1985. – С. 50–63.
11. Тейярд де Шарден П. Феномен чело-века. – М., 1987. – 561 с.
12. Тиводар М. П. Етнологія : навч. посіб. для студентів історичних спеціальностей вищих навч. закладів. – Л. : Світ, 2004. – 623 с.
13. Тоффлер О. Третья волна. – М. : Центр, 1999. – 368 с.
14. Традиція // Українська радянська енциклопедія. – К. : Наука, 1963. – С. 500.
15. Хай М. Музично-інструментальна культура українців (фольклорна традиція) / М. Хай / [ред. Н. Хом'як]. – К. ; Дрогобич : Коло, 2007. – 544 с.
16. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–49.
17. Циолковский К. Э. Монизм Вселенной. Космическая философия // Русский космизм. – М., 1977. – 432 с.
18. Katz R. L. The information Society: An international Perspectiv. – N. Y., 1988.